

Dominika Rychel-Mantur (Katowice)

POCZĄTKI KARIERY POLITYCZNEJ TADEUSZA MATUSZEWICZA (1765–1819)

SŁOWA KLUCZOWE: TADEUSZ MATUSZEWICZ, KARIERA, POLITYK,
KSIĘSTWO WARSZAWSKIE, XIX WIEK

Tadeusz Matuszewicz zrobił imponującą karierę polityczną w Księstwie Warszawskim. W niedługim czasie stał się jedną z najbardziej wpływowych postaci swojej epoki, zajmując czołowe miejsce wśród ówczesnych elit politycznych. Swoje pierwsze doświadczenia polityczne zdobył jeszcze u schyłku Rzeczypospolitej, a wśród nich niewątpliwie najważniejszym był udział w Sejmie Czteroletnim. Trzeci rozbiór Rzeczypospolitej i upadek polskiej państwowości przerwały tę i wiele innych dobrze zapowiadających się karier oraz wpłynęły na wycofanie się sporej części szlachty z życia politycznego. Utworzone w 1807 roku przez cesarza Francuzów Napoleona Bonaparte Księstwo Warszawskie okazało się szansą nie tylko na odbudowę niepodległego państwa, ale i na powrót do polityki. W 1809 roku Matuszewicz zaangażował się politycznie, co przyniosło mu wkrótce stanowisko radcy stanu, a w roku 1811 mianowanie na ministra przychodów i skarbu. Niewątpliwie, dzięki temu stanowisku osiągnął apogeum swojej kariery oraz wpływów. Brał czynny udział w przełomowych dla Księstwa Warszawskiego wydarzeniach, takich jak wojna 1812 roku i powołanie Konfederacji Generalnej Królestwa Polskiego. Był również jednym z inicjatorów porozumienia z carem Aleksandrem I w obliczu klęski Napoleona w Rosji¹.

¹ W grudniu 1812 r. na wieść o przegranej przez Napoleona wojnie Tadeusz Matuszewicz, Stanisław Zamojski i Tadeusz Mostowski postanowili porozumieć się z carem Aleksandrem I w sprawie odbudowy kraju pod berłem Rosji. Inicjatywa ta była niejako powrotem do propozycji czynionych Polakom przez Aleksandra jeszcze w 1811 r. Pośrednikiem do kontaktów z carem miał być ks. Adam Jerzy Czartoryski, któremu politycy przesłali „rzucone myśli”, zawierające warunki na jakich należałoby odbudować kraj. Z powodu długiego oczekiwania na odpowiedź ks. Adama w sprawie negocjacji, wysłali owe dokumenty jeszcze raz z pewnymi zmianami. Posłaniec, który mia je dostarczyć bezpośrednio do cara został

W utworzonym w 1815 roku Królestwie Polskim kontynuował swoją działalność polityczną. W roku 1818 podał się do dymisji z powodu konfliktu z Mikołajem Nowosilcowem oraz rozczarowania polityką cara Aleksandra I wobec Polaków.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie postaci Tadeusza Matuszewicza oraz początków jego kariery politycznej obejmującej okres od 1784 do 1809 roku. Postać ta, z wyjątkiem biogramu w *Polskim Słowniku Biograficznym*, nie doczekała się jeszcze pełnej biografii. Niniejszy artykuł jest przyczynkiem do badań nad działalnością polityczną tej postaci.

Tadeusz Matuszewicz urodził się w 1765 roku w Raśnie w województwie brzesko-litewskim jako syn Anny ze Szczytów oraz Marcina Matuszewicza². Matuszewiczowie legitymowali się herbem Łabędź i pochodzili z ziem ruskich³. Pod względem majątkowym przynależeli do średniej szlachty, a podstawy majątkowe rodziny zbudowali dziadek i ojciec Tadeusza. Do czasów, kiedy Marcin Matuszewicz otrzymał kasztelanię brzeską, nie sprawowali godności wyższych niż ziemskie. Ojciec Tadeusza był postacią znaną, wciąż zabiegał o prym wśród drobnej i średniej szlachty okolicznej, nie żałując jej „chleba”, gdy szło o zapewnienie mu kresek na sejmikach⁴.

Kariera polityczna Marcina to typowa kariera średniozamożnego szlachcica czasów saskich oraz początków panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego. W poszukiwaniu możnego i wpływowego protektora lawirował pomiędzy Sapiehami, Radziwiłłami i Czartoryskimi. Z tymi ostatnimi, a konkretnie z ks. Michałem Fryderykiem Czartoryskim, Marcin wdał się nawet w konflikt, który spowodował na jakiś czas utratę łask Familii. W odpowiedzi na obrazę zięcia Czartoryskiego – ks. Jerzego Fleminga – na jednym z sejmików Czartoryski zakwestionował szlachectwo Matuszewicza. Sprawa ciągnęła się przed sądem latami, ostatecznie Marcinowi udało się zrehabilitować i odzyskać przychyłność księcia⁵.

jednak zatrzymany przez Austriaków na granicy rosyjsko-austriackiej, a dokumenty zostały skopiowane. Cała sprawa wkrótce wyszła na jaw i doszła do samego Napoleona. Car Aleksander nie podjął w tej sytuacji negocjacji. Por.: J. Czuby, *Zasada „dwóch sumień”. Normy postępowania i granice kompromisu politycznego Polaków w sytuacjach wyboru (1795–1815)*, Warszawa 2005, s. 551–569.

² J. Skowronek, *Matuszewicz Tadeusz*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 20, Kraków 1975, s. 225.

³ K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. 6, Lipsk 1841, s. 356; H. Stupnicki, *Herbarz polski i imionopis zasłużonych w Polsce ludzi wszystkich stanów i czasów; ułożony porządkiem alfabetycznym na podstawie herbarza Niesieckiego i manuskryptów*, t. 1, Lwów 1855, s. 138.

⁴ B. Królikowski, *Wstęp*, [w:] *Diariusz życia mego*, red. M. Matuszewicz, t. 1, Warszawa 1986, s. 5.

⁵ M. Matuszewicz, *Diariusz życia mego*, t. 1, Warszawa 1986, s. 420–424, 519–524.

Tadeusz Matuszewicz naukę odebrał w Collegium Nobilium, zreformowanej szkole pijarskiej, której celem było kształcenie młodzieży w duchu republikanizmu i oświecenia, a szczególnie nacisk kładziono na sztukę wymowy i retoryki. Wychowankami szkoły byli także Ignacy i Stanisław Potoccy, z którymi łączyły Matuszewicza bliskie relacje. Najprawdopodobniej to dzięki nim zaczął bywać na salonach u ks. Adama Kazimierza i ks. Izabeli Czartoryskich i wkrótce zyskał miano ich domownika⁶. W Puławach poznał również swoją żonę – Mariannę z Przebendowskich primo voto Dembińską, – daleką krewną ks. Adama Kazimierza, którą poślubił w 1790 roku⁷.

Matuszewicz karierę polityczną rozpoczął w wieku zaledwie 19 lat jako kandydat ks. Czartoryskiego z województwa brzesko-litewskiego na sejm grodzieński roku 1784. Na sejmie tym wyznaczony został do prac w Komisji Edukacji Narodowej oraz pełnił rolę sędziego sejmowego. W diariuszu sejmowym odnotowano jego wystąpienia w kwestii wypłat zaległych pensji dla niektórych marszałków oraz w głośniejszej wówczas sprawie podskarbiego litewskiego – Antoniego Tyzenhauza. Jako jeden z nielicznych posłów sprzeciwiał się uwolnieniu go od zarzutów defraudacji, argumentując, że każde przewinienie względem skarbu publicznego powinno być karane w imię sprawiedliwości⁸.

Przełomowym wydarzeniem w karierze politycznej młodego Matuszewicza był jednak udział w obradach Sejmu Czteroletniego, na który ponownie został wybrany jako reprezentant swojego województwa i kandydat ks. Czartoryskiego⁹. Podobnie jak Kazimierz Nestor Sapieha, drugi poseł brzesko-litewski, należał do najmłodszej grupy posłów, nazwanej przez Bernarda Krakowskiego „pokoleciem Kolumbów”, liczących od 20 do 30 lat. Do grupy tej należeli również m.in.: Julian Ursyn Niemcewicz i Józef Weysenhoff, posłowie inflanccy, oraz Aleksander Linowski, poseł krakowski¹⁰. Chociaż większość z nich nie

⁶ L. Dembowski, *Moje wspomnienia*, t. 1, Petersburg 1898, s. 81; J. Falkowski, *Obrazy z życia kilku ostatnich pokoleń w Polsce*, t. 1, Poznań 1877, s. 112.

⁷ T. z Potockich Wodzicka, *Ze zwierzeń dziewczęcych, Pamiętnik Zofii z Matuszewiczów Kickiej 1796–1822*, Kraków 1910, s. 4–5.

⁸ *Dyaryusz Tygodniowy Sejmu Grodzieńskiego Roku 1784*, Warszawa 1784, s. 3, 37, 76; *Voluntaria Legum*, t. 9, Kraków 1889, s. 8; A. Kalenkiewiczówna, *Rozkład partii Tyzenhauza na tle sejmików litewskich*, [w:] *Księga pamiątkowa historyków słuchaczy Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie 1923–1933*, Wilno 1933, s. 145–146. W artykule błędnie podano informację, że posłem został Wincenty – syn Marcina Matuszewicza, a brat Tadeusza. Z diariusza sejmowego 1784 r. jasno wynika, że posłem był Tadeusz.

⁹ J. Michalski, *Sejmiki poselskie 1788 roku*, „Przegląd Historyczny”, 1960, t. 60, z. 3, s. 356.

¹⁰ B. Krakowski, *Oratorstwo polityczne na forum Sejmu Czteroletniego*, Gdańsk 1968, s. 103; J. Kowecki, *Posłowie debiutanci na Sejmie Czteroletnim*, [w:] *Polska i świat. Księga poświęcona Bogusławowi Leśnodorskiemu*, red. A. Zahorski, Warszawa 1974, s. 203–204.

odegrała na sejmie większej roli, byli niewątpliwie zapowiedzią kształtowania się nowej elity politycznej, której przyszło funkcjonować w epoce Księstwa Warszawskiego. Warto jednak zauważyć, że Matuszewicz znacznie wyróżnił się spośród posłów rówieśników. Dał się bowiem poznać jako doskonały mówca, jego talent oratorski chwalony był zgodnie przez wielu współczesnych.

Lecz Matuszewiczowi palma pierwszeństwa między oświeconymi rodakami należy się bez sporu z wymowy. Jeszcze zbyt młodym będąc już on na sławnym sejmie 1788 roku zachwycał nią, i zadziwiał. Rzadko kogo natura i nauka tak hojnie obdarzyły tymi wszystkimi przymiotami, które o utworzenia szczytnego mówcy są nieodbitnie potrzebne [...] Dodajmy do tego przyjemną postać, głos brzmiący, harmonijny i giętki, który mu posługiwał do wydania wszystkich uczuć jego serca, i który zaprawiał, że tak powiem, niepojętym urokiem to wszystko, co z ust jego wychodziło; gdy skończył mówić, chęć słuchania zawsze pozostawała w słuchaczach,

pisał w krótkiej charakterystyce tej postaci Kajetan Koźmian¹¹. Julian Ursyn Niemcewicz, wspominając Matuszewicza z tego okresu, dodawał: „Komuż z wielu jeszcze przytomnych nie są pamiętnymi i gruntowne zdania, i rzadka wymowa Tadeusza Matuszewicza!”¹². Głos podczas sesji sejmowych zabierał bardzo często, po raz pierwszy na sesji z dnia 3 listopada 1788 roku¹³. Trwała wówczas dyskusja dotycząca zwierzchnictwa nad wojskiem, które decyzją posłów miało liczyć 100 tys. żołnierzy. Dyskusja wkrótce przekształciła się w spór

¹¹ K. Koźmian, *Ziemiaństwo polskie. Poema w czterech pieśniach*, Wrocław 1839, s. 226–227.

¹² J. U. Niemcewicz, *Mowa miana na obchodzie pogrzebowym Tadeusza Matuszewicza ministra skarbu itd.*, [w:] idem, *Pisma poetyczne wierszem i prozą*, t. 11, Lipsk 1839, s. 170. O talencie oratorskim Matuszewicza pisali jeszcze inni świadkowie epoki: A. Magier, *Estetyka miasta stołecznego Warszawy*, Wrocław 1963, s. 129; F. Schulz, *Podróże Inflantczyka. Z Rygi do Warszawy i po Polsce w latach 1791–1793*, Warszawa 1956, s. 329; L. Dembowski, op. cit., s. 93, 95–96; S. Potocki, *Pochwała Tadeusza Matuszewicza, senatora kasztelana czytana na posiedzeniu Towarzystwa Królewskiego Przyjaciół Nauk przez Stanisława Potockiego, prezesa senatu w dzień uroczysty 3 maja 1820 w Warszawie*, [b.m.d.]; A. Ostrowski, *Żywot Tomasza Ostrowskiego, ministra Rzeczypospolitej później prezesa senatu Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego, obejmujący spis wypadków krajowych od 1765 do 1811*, Paryż 1836, s. 304.

¹³ B. Krakowski podał, że Matuszewicz przemawiał 166 razy, co pozwala kwalifikować go do mówców raczej średnio aktywnych i wynik ten jest porównywalny z liczbą wypowiedzi Potockiego (132), Niemcewicza (144), Zaleskiego (155) i innych. Brakuje tym posłom jednak do „rekordzistów”, np. Jezierskiego (366), Suchorzewskiego (461) czy Suchodolskiego (753). Trzeba jednak pamiętać, że Krakowski przeprowadził swoje obliczenia na podstawie bibliografii wypowiedzi bez dostępu do całości dokumentów Sejmu Czteroletniego. Nowe badania z pewnością powiększyłyby przedstawione liczby, ale prawdopodobnie nie zmieniłyby one diametralnie obrazu aktywności posłów: por. B. Krakowski, op. cit., s. 104–105.

o wybór najwłaściwszego organu: Komisji Wojskowej lub Rady Nieustającej. Matuszewicz, podobnie jak większość reprezentantów stronnictwa patriotycznego, przeciwny był, aby zarząd ten sprawowała Rada Nieustająca. W długim przemówieniu poddał ją ostrej krytyce. Według Matuszewicza Rada ograniczała swobodę państwa i obywatela poprzez roszczenie sobie prawa do jedynowładztwa¹⁴. Sprawa zarządu nad wojskiem oraz powołania Komisji Wojskowej bardzo żywo go interesowała i chociaż postulował jak najszybsze ustalenie podatków na wojsko, sprawy Komisji stały dla niego na pierwszym miejscu. Na jednej z sesji nie zgodził się na dyskusję o podatkach do czasu uregulowania sprawy jej kwestii. Mówił:

Zezwolili Obywatele, Woiewództwa mego stać się uboższemi, ale chcieli byđz wolnemi, y bezpiecnemi, póki więc ubezpieczoney wolności nie zobaczę, poty nie odważę się wkładać na nich ciężaru podatków. Wolność na Rządzie się gruntuie, ia iego ieszcze nie widzę. Kommissya Woyskowa niezaspokaia dosyć troskliwości moiey¹⁵.

W kwestii armii zabierał głos na bieżąco, co wynikało głównie z toku obrad, nie można jednak odmówić mu zainteresowania tymi sprawami, co wynikało m.in. z tego, że sam był rotmistrzem kawalerii narodowej. Na sesji 28 sierpnia 1789 roku – zdecydowanie sprzeciwiał się postulowanym pensjom dla rotmistrzów. Zastanawiał się, czy pensje te dodadzą czy odejmą im zaszczytu. Pobieranie ich uważał za czynnik prowadzący do ograniczenia niezależności rotmistrzów oraz obniżenie rangi tego stopnia:

Zgoła za Cztery Tysiące Rotmistrz albo by tracił Rangę, tracił zaszczyt, tracił Prerogatywy, tracił wszystko, co stopień iego tak znakomitym, tak powabnym czyniło, albo iesliby w takiey zamianie nie upatrował korzyści, musiałby przestać być Rotmistrzem¹⁶.

Sprawa opłacania wojska również była przez niego poruszana, np. pod koniec listopada 1789 roku, kiedy w dyskusji nad poborem rekruta sugerował, aby najpierw uregulować zaległy żołd. Uskarżał się przy tym również, że i jego chorągiew nie dostaje pieniędzy. W kwestii samego poboru postulował, aby niewystawienie rekruta skutkowało nakładaniem kar pieniężnych¹⁷. Równie często

¹⁴ *Dyaryusz Seymu Ordynaryinego Pod Związkiem Konfederacyi Generalney Oboyya Narodów W Warszawie Rozpoczętego Roku Pańskiego 1788* [dalej: *Dyaryusz*], Warszawa 1790, t. 1, cz. 1, sesja 3 XI 1788 r., s. 311.

¹⁵ *Dyaryusz*, t. 1, cz. 2, sesja 9 I 1789 r., s. 60.

¹⁶ *Ibidem*, sesja 28 VIII 1789 r., s. 795–800.

¹⁷ Archiwum Główne Akt Dawnych [dalej: AGAD], zesp. 13, Archiwum Sejmu Czteroletniego [dalej: ASC], sygn. 5, sesja 3 XI 1789 r., s. 38, 6; sesja 9 II 1790 r., s. 661.

zabierał głos w sprawie podatków na wojsko. Pomimo świadomości potrzeby jak najszybszego ich uchwalenia, nawoływał jednak o ostrożność w ustalaniu ich wysokości – „kiedy się zabieram do Podatków, zapomnieć nie mogę, że niewłasnym tylko, ale y cudzym mιαίtkiem szafuję”, mówił na jednej z sesji¹⁸.

Ważną dla jego działalności sejmowej był udział w pracach Deputacji Interesów Zagranicznych, do której wybrany został w grudniu 1788 roku¹⁹. Był jednym z wielu, który naciskał króla niezdecydowanego w kwestii wyboru posłów zagranicznych. 23 grudnia złożył uroczystą przysięgę wobec członków Deputacji i został referentem projektu cesji Gdańska na rzecz Prus w zamian za sojusz z Prusami. Kierownikiem wybrany został Ignacy Potocki, którego Matuszewicz miał być w tym czasie najbliższym współpracownikiem²⁰. W ramach prac w Deputacji regularnie odczytywał na forum sejmowym depeche zagraniczne, a w marcu 1790 roku relacjonował postępy w pertraktacjach o to przymierze²¹.

Matuszewicz brał również udział w pracach nad przygotowaniem i wprowadzeniem ustawy zasadniczej. Trudno jednak określić, kiedy dokładnie został w nie zaangażowany. Zdaniem Emanuela Rostworowskiego do marca 1791 roku krąg wtajemniczonych i zarazem głównych twórców konstytucji składał się z Ignacego Potockiego, Scypiona Piattolego oraz króla²². Wiadomo na pewno, że był jednym z zaufanych posłów, który otrzymał wezwanie, aby niezwłocznie po świętach wielkanocnych powrócić do stolicy²³. W każdym razie Matuszewiczowi powierzono ważne zadanie. Jeszcze w marcu 1791 roku dotarły do Warszawy pogłoski o planowanym przez Prusy i Austrię rozbiórce Polski. O rzekomym spisku Deputacja Interesów Zagranicznych otrzymała informacje od polskiego posła w Wiedniu – Franciszka Ksawerego Woyny. Informacja ta wywołała

¹⁸ *Dyariusz*, t. 1, cz. 2, sesja 9 I 1789 r., s. 59.

¹⁹ *Ibidem*, t. 1, cz. 1, sesja 20 XII 1788 r., s. 543.

²⁰ K. Tracki, *Ostatni kanclerz litewski. Joachim Litawor Chreptowicz w okresie Sejmu Czteroletniego 1788–1792*, Wilno 2007, s. 113.

²¹ AGAD, zesp. 13, ASC, sygn. 6, sesja 5 III 1790 r., s. 221–222; sesja 27 III 1790 r., s. 428; W. Kalinka, *Sejm Czteroletni*, t. 1, Kraków 1880, s. 49–52.

²² E. Rostworowski, *Ostatni król Rzeczypospolitej. Geneza i upadek Konstytucji 3 maja*, Warszawa 1966, s. 220; Z. Janeczek, *Ignacy Potocki marszałek wielki litewski (1750–1809)*, Katowice 1992, s. 146.

²³ Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie [dalej: BCz], rkps 734 Listy do Stanisława Augusta Poniatowskiego, S. A. Poniatowski do T. Matuszewicza, 28 IV 1791 r. z Warszawy, s. 315. Listy takie rozsyłał w kwietniu król oraz marszałek S. Małachowski do posłów, którzy mieli wziąć udział w głosowaniu za wprowadzeniem konstytucji. Liczono bowiem, że posłowie opozycyjni nie powrócą szybko do Warszawy po świętach. Por. K. Bartoszewicz, *Konstytucja 3 Maja. Kronika dni kwietniowych i majowych w Warszawie w r. 1791*, Warszawa 1906, s. 18–19; K. Zienkowska, *Stanisław August Poniatowski*, Wrocław 2004, s. 358.

niepokój nie tylko wśród członków Deputacji, ale i w całej Warszawie²⁴. Choć doniesienia okazały się fałszywe, depeze Woyny stały się dla przygotowujących konstytucję potwierdzeniem, że Polsce zagraża niebezpieczeństwo²⁵. Na podstawie tych depeze, odpowiednio ułożonych na pamiętnej sesji 3 maja 1791 roku, Matuszewicz jako członek Deputacji Interesów Zagranicznych przedstawił sytuację polityczną w Europie i wynikające z niej dla Rzeczypospolitej zagrożenie. Podczas wystąpienia młodego posła, który wzbijał się na wyżyny swojego krasomówstwa, w sali sejmowej panowało „milczenie spokojne, jakie sprawuje przerażenie umysłów ważnością grożących krajowi nieszczęść”. Ciszę przerwał Potocki, który zwrócił się do króla, aby jako ojciec ojczyzny wskazał drogę ratunku. Był to początek burzliwej sesji, podczas której król przemawiał parokrotnie i która zakończyła się uchwaleniem Konstytucji 3 maja²⁶.

Dzięki udziałowi w pracach Sejmu Czteroletniego Matuszewicz dał się poznać jako rzutki i energiczny polityk, coraz częściej kojarzony z Czartoryskimi, co znacznie ułatwiało mu obracanie się wśród ówczesnej elity politycznej. W latach sejmu Warszawa tętniła przecież życiem towarzyskim. Najzamożniejsze i najbardziej szanowane domy warszawskie co wieczór wydawały otwarte dla wszystkich przyjęcia i bankiety. Co wieczór gospodarzem był kto inny: Małachowscy, Czartoryscy, Potoccy, Lubomirscy czy Radziwiłłowie. Były również spotkania nieoficjalne, na których spotykali się posłowie, dyskutowali i naradzali się względem obrad sejmowych. Matuszewicz, niewątpliwie na nich bywał, tym samym zyskał popularność oraz zawarł odpowiednie znajomości²⁷.

Upadek Konstytucji 3 maja, przegrana z Rosją w jej obronie i przystąpienie Stanisława Augusta Poniatowskiego do Targowicy przerwało tę dobrze zapowiadającą się karierę. Jak wynika z badań Ramune Šmigelskytė-Stukienė,

²⁴ AGAD, zesp. 13, ASC, sygn. 17, sesja 15 III 1791 r., s. 445. Doniesienia Woyny w niewyjaśnionych okolicznościach doszły do pozostałych posłów. Na sesji 15 marca kasztelan Adam Rzewuski domagał się od Deputacji ujawnienia przesyłanych jej w tej sprawie depeze. Matuszewicz wystąpił ze zdecydowanym sprzeciwem. Argumentował, że Deputacja powinna zachowywać tajemnicę. Zaproponował, aby całą sprawę wyjaśniła specjalnie do tego powołana delegacja. Matuszewicza poparli Małachowski oraz Potocki, którzy podkreślali raz jeszcze, że wiadomości o rozbiorze są nieprawdziwe.

²⁵ D. Nawrot, *Działania dyplomacji polskiej w Wiedniu w latach 1788–1792. Z dziejów stosunków polsko-austriackich w dobie Sejmu Czteroletniego*, Katowice 1999, s. 65–70.

²⁶ AGAD, zesp. 13, ASC, sygn. 19, sesja 3 III 1791 r., s. 26; K. Bartoszewicz, *Konstytucja 3 Maja*, s. 42, 45, 68, 71–75.

²⁷ J. I. Kraszewski, *Polska w czasie trzech rozbiorów 1772–1799. Studia do historii ducha i obyczaju*, t. 2, Warszawa 1902, s. 127; J. U. Niemcewicz, *Pamiętniki czasów moich*, t. 1, Warszawa 1958, s. 298–300, 305–306; W. Fiszerowa, *Dzieje moje własne i osób postronnych. Wiązanka spraw poważnych, ciekawych i błahych*, Warszawa 1998, s. 158–161.

Matuszewicz nie złożył akcesu pod aktem konfederacji²⁸. Jego ostatnią aktywnością w służbie przedrozbiorowej Rzeczypospolitej Obojga Narodów był udział we władzach powstania kościuszkowskiego. Przy utworzonej przez Tadeusza Kościuszkę Radzie Najwyższej Narodowej został mianowany zastępcą kierownika Wydziału Potrzeb Wojskowych gen. Stanisława Wielowiejskiego, chociaż w praktyce przejął jego obowiązki od samego początku. Niewykluczone, że wybór Matuszewicza na to stanowisko wynikał z jego szerokich powiązań z Puławami. Sam Potocki kierował przecież Wydziałem Interesów Zagranicznych, a Czartoryscy odegrali dużą rolę w wypromowaniu Tadeusza Kościuszki na naczelnika powstania²⁹.

Po upadku powstania i trzecim rozbiore Polski, nie mając w gruncie rzeczy innego wyjścia, Matuszewicz wycofał się z życia publicznego. Z korespondencji prowadzonej z żoną w latach 1796–1798 wynika, że w owym czasie dużo uwagi poświęcał sprawom majątkowym. Posiadał rozległe dobra i jak wspominał Leon Dembowski, właśnie z tego powodu uchodził za majątnego³⁰. Nie było jednak powszechnie wiadomym, że jego majątki były zadłużone. Na wiosnę 1798 roku odbył w związku z tym podróż do Wiednia, ponieważ posiadane przez niego Jasieniec i Solec znalazły się w zaborze austriackim. Listy z tego okresu rzucają również pewne światło na relacje Matuszewiczów z Czartoryskimi. Przebywającą w Puławach i Sieniawie żonę prosił niejednokrotnie o kurtuazyjne zapewnienia szacunku i pozdrowień dla ks. Adama Kazimierza, ks. Izabeli i jednej z ich córek – ks. Marii Wirtemberskiej³¹. Niewykluczone jednak, że w czasie swojej bytności w Wiedniu pośredniczył w niektórych ich interesach. W jednym z listów prosił żonę o przeczytanie odpowiedzi, jaką uzyskał od plenipotentą hr. Wilhelma Siemińskiego³² w sprawie zawarcia z księciem ugody dotyczącej wolnego wyrębu w lasach jarosławskich. Z treści listu wynika jednak, że Matuszewicz nie był do końca wtajemniczony, bowiem na podane przez hrabiego podobno skromne warunki co do zgody pisał, że trudno jest mu ocenić, na ile

²⁸ R. Šmigelskytė-Stukienė, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės konfederacijos susidarymas ir veikla 1792–1793 metais*, Vilnius 2003.

²⁹ *Akty Powstania Kościuszki. Protokoły i dzienniki Rady Zastępczej Tymczasowej i Rady Najwyższej Narodowej*, t. 1, cz. 1, wyd. S. Askenazy, W. Dzwonkowski, Kraków 1918, s. 200, 205; A. Aleksandrowicz, *Różne drogi do wolności. Puławy Czartoryskich na przełomie XVIII i XIX wieku*, Puławy 2011, s. 115; A. Śliwiński, *Powstanie kościuszkowskie*, Lwów 1939, s. 30.

³⁰ L. Dembowski, op. cit., s. 94.

³¹ Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie [dalej: PAN], rkps 15 Papiery Tadeusza i Marii Matuszewiczów [dalej: Papiery], T. Matuszewicz do żony, 14 XI 1796 r. z Syczyk, s. 23–25; T. Matuszewicz do żony, 23 XI 1796 r. z Syczyk, s. 26–27.

³² Hr. Wilhelm Stanisław Siemiński (1763–1821), starosta biecki.

rzeczywiście są dogodne, skoro nie zna tej sprawy zbyt dobrze. Jednocześnie prosił, aby książę raczył przekazać mu odpowiedź dla Siemińskiego³³. Podczas pobytu w Wiedniu bywał także na salonach, przyjęciach i w teatrze. Jako blisko związany z Familią był dobrze widziany w towarzystwie. Relacjonując jedno z owych przyjęć, pisał:

panna de Lorraine szuka tego szczęścia aby mnie poznać [...] szczerze powiedziawszy, wyznać muszę że sam byłem tą ciekawością zdziwiony, alem ją prędko zrozumiał; dowiedziała się, że nie jestem obcym względem Księcia; tak to w tysiącznych okazjach i sposobach skutki łaski jego czuć mi się dają; mógłżebym kiedy zapomnieć jak mu powinienem być wdzięcznym?³⁴.

W roku 1803 Czartoryski powierzył Matuszewiczowi rozwiązanie zawitych spraw majątkowych młodego ks. Dominika Radziwiłła. Radziwiłł urodził się w 1786 roku jako syn Hieronima Radziwiłła, podkomorzego litewskiego, i Zofii Fryderyki Doroty, księżnej Thurn-Taxis. Po śmierci ojca dostał się pod opiekę księcia wojewody litewskiego Karola Radziwiłła „Panie Kochanku”, po którego śmierci w 1790 roku małoletni książę odziedziczył ogromny majątek³⁵. Wówczas wśród rodziny wybuchły spory o to, kto ma przejąć opiekę nad chłopcem. W roku 1800 za staraniem księżnej Anieli z Radziwiłłów Czartoryskiej trafił do Puław pod opiekę ks. Adama Kazimierza. Jednak stan jego majątku po wydarzeniach 1792 roku oraz wskutek zarządu jego krewnych nie przedstawiał się dobrze³⁶. Na prośbę Czartoryskiego Matuszewicz udał się wraz z ks. Dominikiem do Petersburga, gdzie udało mu się w pomyślnie załatwić sprawę jego długów³⁷. W latach politycznej bierności (1795–1809) Matuszewicz aktywny był przede wszystkim na polu literackim, na którym zasłynął jako tłumacz modnego wówczas poety Jacquesa Delille’a, obok Franciszka Karpińskiego czy księżnej Wirtemberskiej. Brał również czynny udział w spotkaniach salonu literackiego ks. Marii obok innych domowników Czartoryskich: Ludwika Kropińskiego, Juliana Ursyna Niemcewicza, Aleksandra Linowskiego, Jacka Fredry czy Józefa Lipińskiego³⁸.

³³ PAN, rkps 15, Papiery, T. Matuszewicz do żony, 28 III 1798 r. z Wiednia, s. 48.

³⁴ Ibidem, 11 IV 1798 r. z Wiednia, s. 55.

³⁵ D. Nawrot, *Dominika Radziwiłła przypadki na polu chwały*, [w:] *Radziwiłłowie. Obrazy literackie. Biografie. Świadectwa historyczne*, red. K. Stępnik, Lublin 2003, s. 415; J. Bartoszewicz, *Zamek bialski. Dzieje miasteczka. Obrazy z życia magnatów. Akademia bialska*, t. 2, Warszawa 1914, s. 220–222; L. Dembowski, op. cit., s. 215.

³⁶ J. Bartoszewicz, *Zamek bialski*, s. 242.

³⁷ K. Koźmian, *Pamiętniki*, t. 3, Wrocław 1972, s. 144.

³⁸ BCz, rkps 6122 Maria Wirtemberska. Błęktine wieczory zebrane w roku 1808; A. Aleksandrowicz, *Izabela Czartoryska. Polskość i europejskość*, Lublin 1998, s. 30.

Na czasy literackich zajęć Matuszewicza przypadły bardzo doniosłe wydarzenia polityczne o niebagatelnym dla Polaków znaczeniu. W wyniku klęski armii pruskiej w październiku 1806 roku w bitwach pod Jeną i Auerstädt zwycięskie wojska francuskie znalazły się w listopadzie na ziemiach polskich. Na wezwanie cesarza Napoleona Polacy tłumnie i z wielkim entuzjazmem stanęli do walki u jego boku. Rozpoczęła się tzw. pierwsza wojna polska, której efektem było utworzenie z ziem II i III zaboru pruskiego namiastki państwa polskiego w postaci Księstwa Warszawskiego: Wobec tych wydarzeń Matuszewicz pozostał jednak bierny. Brak źródeł nie pozwala wprawdzie przedstawić jego stanowiska w związku z tymi wydarzeniami, jednak kluczowa w tej kwestii wydaje się postawa Czartoryskich, szczególnie ks. Adama Jerzego, bliskiego przyjaciela cara Aleksandra I oraz kierownika rosyjskiego ministerstwa spraw zagranicznych w latach 1804–1806. Już w 1805 roku ks. Adam Jerzy był autorem „planu puławskiego”, zakładającego odbudowę Rzeczypospolitej pod berłem Aleksandra I, który ostatecznie nie spotkał się z aprobatą cara. Niemniej w czasie pierwszej wojny polskiej Czartoryski podjął zabiegi zmierzające do stworzenia przeciwwagi dla opcji pronapoleońskiej. Oprócz memoriałów oraz projektów dotyczących ustroju odbudowanego u boku Rosji państwa polskiego prowadził szeroką akcję wśród mieszkańców zaboru rosyjskiego. Wraz ze Stanisławem Ursynem Niemcewiczem zamierzał wciągnąć do współdziałania na rzecz orientacji prorosyjskiej najbardziej wpływowe osoby, nierzadko powiązane z Puławami. Niewykluczone, że wśród nich, jako jeden z najbliższych, znajdował się Matuszewicz³⁹. Nie posiadał on żadnych majątków w zaborze pruskim, co także tłumaczyło jego bierność. W przypadku powodzenia wojny niczego by nie zyskał, w przypadku niepowodzenia ryzykował majątkami w dwóch pozostałych zaborach. Dembowski na przyczynę bierności Czartoryskich czy innych zamożnych rodzin wskazywał, że osoby te musiały „się oglądać na swoje rządy i zachować się biernie”⁴⁰. Tłumaczenie to można odnieść także do Matuszewicza. Jednakże już w dwa lata po tych wydarzeniach w obliczu zmienionej sytuacji politycznej było mu dane powrócić do życia publicznego.

Księstwo Warszawskie w kwietniu 1809 roku stało się bowiem teatrem działań wojny polsko-austriackiej. Dynamiczny rozwój wydarzeń spowodował, że pod koniec miesiąca wojska polskie weszły do Galicji, która została przez nie w dużej części wyzwolona. W celu zapewnienia wojsku furazu i wyżywienia oraz utrzymania prowincji ks. Józef Poniatowski rozkazem z 2 czerwca powołał

³⁹ J. Czuby, op. cit., s. 304; J. Skowronek, *Adam Jerzy Czartoryski 1770–1861*, Warszawa 1994, s. 131–136.

⁴⁰ L. Dembowski, op. cit., s. 280.

do życia Rząd Centralny Tymczasowy Wojskowy Galicji „w imieniu Napoleona W. Cesarza Francuzów i króla włoskiego”, który miał przejąć obowiązki Gubernium Lwowskiego⁴¹. Rozkaz mianował trzech pierwszych członków Rządu Centralnego: Stanisława Zamojskiego jako prezesa oraz Ignacego Miączyńskiego i Tadeusza Matuszewicza. Jak pisał Kajetan Koźmian: „Przyznać potrzeba, iż ten wybór był jeden z najlepszych, bo powołał do władzy mężów najznakomitszych patriotyzmem, cnotą, światłem i powszechną u ziomków wziętością”⁴².

Rzeczywiście, dobór osób nie był przypadkowy. Ich autorytet miał zapewnić ks. Poniatowskiemu poparcie jak największej części społeczeństwa galicyjskiego. Co ciekawe, wszystkie trzy postacie związane były z Czartoryskimi. Sam Zamojski był z nimi ściśle skoligacony poprzez małżeństwo z córką ks. Adama Kazimierza i ks. Izabeli – Zofią. Wbrew opinii biografą Zamojskiego, Konrada Ajewskiego, objęcie przez Zamojskiego stanowiska w rządzie galicyjskim nie było równoznaczne z zadeklarowaniem się Czartoryskich po stronie Napoleona⁴³. Wprawdzie ks. Konstanty wystawił swoim kosztem pułk piechoty i objął nad nim komendę, a sam ks. Adam Kazimierz, od 1805 roku będący feldmarszałkiem austriackim, wymówił się od prośby arcyksięcia Ferdynanda o podpis pod jego odezwą wzywającą Galicjan do poparcia Austrii w toczącej się wojnie, to Czartoryscy nie opowiedzieli się w 1809 roku jednoznacznie za Napoleonem. Nie zrobił tego również ks. Adam Jerzy, który od 1808 roku przebywał na urlopie od służby rosyjskiej, a w rzeczywistości coraz mniej ufał Aleksandrowi I w sprawie polskiej⁴⁴. Niemniej, niejednoznaczna postawa Czartoryskich i polityczny pragmatyzm, który cechował Matuszewicza, przesądziły o jego zaangażowaniu w 1809 roku.

⁴¹ AGAD, zesp. 358, Archiwum Zamojskich [dalej: AZ], sygn. 82, s. 121–123; rozkaz publikowany również [w:] *Rys historyczny kampanii odbytej w roku 1809 w Księstwie Warszawskim pod dowództwem ks. J. Poniatowskiego*, Poznań 1869, s. 220–221. O powołaniu Rządu Centralnego zob. K. Krzos, *Z księciem Józefem w Galicji. Rząd Centralny obojga Galicji*, Warszawa 1967. Gubernium Krajowe ze stolicą we Lwowie zostało powołane w 1772 r. i było najwyższym organem administracji dla ziem polskich zaboru austriackiego. Na jego czele stał gubernator, będący przedstawicielem władz austriackich. W skład Gubernium Krajowego wchodził również zastępca gubernatora, radcy dworu, radcy gubernialni oraz ok. 150 innych urzędników. Pod Gubernium podlegały 24 cyrkuły, na które po 1795 r. zostały podzielone tereny obu Galicji – Wschodniej i Zachodniej, por.: K. Krzos, op. cit., s. 15.

⁴² K. Koźmian, *Pamiętniki*, t. 2, s. 18.

⁴³ K. Ajewski, *Stanisława Kostki Zamojskiego życie i działalność 1775–1856*, Warszawa 2010, s. 459.

⁴⁴ K. Krzos, op. cit., s. 77; J. Skowronek, *Adam Jerzy*, s. 156, 165–166.

Tadeusz Matuszewicz w Rządzie Centralnym został przydzielony do Wydziału Wojskowego, ale sprawami związanymi z jego funkcjonowaniem nie zajmował się długo. Wkrótce obok Potockiego oraz Miączyńskiego wyznaczony został do składu deputacji do przebywającego w Wiedniu Napoleona, która miała wyjednać jak najkorzystniejsze rozwiązanie względem Galicji w przyszłym traktacie pokojowym. Ponieważ przybycie Miączyńskiego opóźniło się, do deputacji dołączył przebywający wówczas w Wiedniu gen. August Bronikowski. Pierwszą audiencję u cesarza deputacja otrzymała 3 sierpnia. Wkrótce po tym wszyscy trzej zachorowali, najprawdopodobniej na diarię. W przypadku Potockiego choroba okazała się jedną z przyczyn śmierci⁴⁵. Choć większość spraw związanych z deputacją spadła na Bronikowskiego, to ostateczny kształt traktatu pokojowego w sprawie Galicji Koźmian przypisywał Matuszewiczowi. Austria nie chciała bowiem odstąpić Księstwu Warszawskiemu więcej niż po linię, jaką wojska polskie zajmowały na dzień rozejmu w Znaim z 12 lipca. Oznaczało to, że do Księstwa nie zostanie przyłączona duża część ordynacji zamojskiej oraz bogata w saliny Wieliczka. Koźmian podawał, że jak tylko Matuszewicz zobaczył proponowany podział ziem, pełną zapału przemową przedstawił francuskiemu ministrowi, sekretarzowi stanu – Hugonowi Maretowi – niedogodne położenie, w jakim znalazłby się prezes Rządu Centralnego – Stanisław Zamojski. Jednocześnie wskazywał, że w dobrze pojętym interesie Księstwa leży posiadanie zarówno Zamościa, jak i Wieliczki. Te same argumenty przedstawił kilka dni później Napoleonowi, który miał być tak przejęty jego przemową i odwagą, że „wziął ołówek i jednym zamachem zakreślił całą ordynację do Księstwa, a o Wieliczkę dopomnieć się *cum conditione sine qua non* zalecił”. Śmiałe wystąpienie Matuszewicza miało mu również zjednać sympatię i dobrą opinię u cesarza⁴⁶. Jakkolwiek podana przez Kajetana Koźmiana informacja nie ma potwierdzenia w innych źródłach i nie należy w gruncie rzeczy przeceniać roli deputacji w negocjacjach, trzeba zauważyć, że w traktacie umieszczono mimo wszystko zapisy w zasadzie odpowiadające polskim dążeniom. Warte jest również podkreślenia, że Matuszewicz uzyskał osobistą audiencję u Napoleona.

Rząd Centralny przestał istnieć 20 grudnia 1809 roku. Przebywający w styczniu 1810 roku w Dreźnie Stanisław Zamojski otrzymał od ks. Fryderyka Augusta zapewnienie, że przy obsadzie dodatkowych stanowisk w Radzie Stanu i na niektórych urzędach w Księstwie zostaną uwzględnione jego

⁴⁵ AGAD, zesp. 358, AZ, sygn. 82, I. Potocki do S. Zamojskiego 17 VIII 1809 r. z Wiednia, s. 294–295; Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu [dalej: BRP], rkps 9, Sprawa z czynności Rządu Centralnego tymczasowego Wojskowego Galicji od 4 VI do 1 I 1810 r., s. 264, 267.

⁴⁶ J. Falkowski, op. cit., t. 3, s. 220, 237; K. Koźmian, *Pamiętniki*, t. 2, s. 36.

rekomendacje⁴⁷. Jeszcze w Wiedniu Zamojski sporządził dokument, w którym charakteryzował wyższych urzędników galicyjskich oraz przedstawiał swoje propozycje kandydatów do Rady Stanu. Tadeusza Matuszewicza scharakteryzował słowami: „Prawych intencji, bardzo uzdolniony, niezmiernie zaufany. Umysł mądry, wyśmienita głowa [tł. z fr. D. Rychel-Mantur – D.R.M.]”⁴⁸. 26 stycznia 1810 roku Matuszewicz obok Marcina Badeniego został mianowany radcą stanu w Księstwie. Powołanie ich jako osób bliskich Zamojskiemu niewątpliwie wynikało z kompromisu, jaki chciała osiągnąć Rada Stanu wraz z Rządem Księstwa w sprawie urzędzenia ustrojowego Galicji, co do którego się sprzeciwiał. Niemniej ta nominacja utorowała Matuszewiczowi drogę do dalszej imponującej kariery.

Początki działalności politycznej Tadeusza Matuszewicza przypadły na schyłkowe lata istnienia Rzeczypospolitej Obojga Narodów i jak na przedstawiciela średniozamożnej szlachty były dość typowe. Po zakończonej nauce sprawował pierwsze, niewiele w gruncie rzeczy znaczące funkcje publiczne. Przełomem w jego karierze była działalność na Sejmie Czteroletnim, dzięki której dał się poznać jako znakomity mówca i energiczny polityk. Warto zauważyć, że od początku działalności publicznej towarzyszył mu możny protektor – ks. Adam Kazimierz Czartoryski, co również ówczesnie nie było niczym nietypowym. Charakterystyczne jednak dla tych relacji było to, że w późniejszym czasie, oprócz statusu klienta, Matuszewicz zyskał miano przyjaciela Czartoryskich, szczególnie w odniesieniu do jego relacji z ks. Adamem Jerzym. I chociaż trzeci rozbiór przerwał dobrze zapowiadającą się karierę, Matuszewicz zyskał w tym czasie duży autorytet wśród szlachty galicyjskiej, co przyczyniło się do powołania go do rządu Galicji wyzwolonej przez wojska polskie w 1809 roku. Było to niewątpliwie wstępem do kariery, jaką zrobił w Księstwie Warszawskim – najpierw jako Radca Stanu, następnie jako minister skarbu, który na przełomie 1811 i 1812 roku cieszył się największym autorytetem wśród polityków. Matuszewicz współczesnym dał się poznać jako postać niezwykle ambitna, zręczna i pragmatyczna, potrafiąca wykorzystywać pojawiające się możliwości. Pozostawał przy tym prostoduszny i skromny, na co uwagę zwracali jego przyjaciele i współpracownicy.

⁴⁷ W. Tokarz, *Ostatnie lata Hugona Kołłątaja (1794–1812)*, t. 2, Kraków 1905, s. 81–82, 98.

⁴⁸ AGAD, zesp. 358, AZ, sygn. 83, Personnes proposées pour la Commission, s. 103, 105, 107.

THE BEGINNINGS OF POLITICAL CAREER OF TADEUSZ MATUSZEWICZ (1765–1819)

This article is dedicated to Tadeusz Matuszewicz (1765–1819), known for being Minister of Income and Treasury in the Duchy of Warsaw. This article will describe the beginnings of his career. The most important experience of Matuszewicz in this time was the activity at the Four-Year Sejm. Then he established himself as ambitious and energetic politician and good speaker. Unfortunately, the third partition Polish-Lithuanian Commonwealth caused interruption of his career. He returned to political activity in 1809 which resulted in the position of State Counsellor in Gouvernement of the Duchy of Warsaw. This article is also a contribution to further research on career of Tadeusz Matuszewicz.

Bibliografia:

Źródła:

- Archiwum Główne Akt Dawnych: zespół 13, Archiwum Sejmu Czteroletniego, sygn.: 5, 6, 17, 19; zespół 358, Archiwum Zamojskich, sygn.: 82, 83.
- Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie: rkps: 734 Listy do Stanisława Augusta Poniatowskiego; rkps. 6122 Maria Wirtemberska. Błękitne wieczory zebrane w roku 1808.
- Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu, rkps 9, Sprawa z czynności Rządu Centralnego tymczasowego Wojskowego Galicji od dnia 4 czerwca do dnia 1 stycznia 1810 roku, s. 262–383.
- Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie: rkps. 15 Papiery Tadeusza i Marii Matuszewiczów.
- Akty Powstania Kościuszki. Protokoły i dzienniki Rady Zastępczej Tymczasowej i Rady Najwyższej Narodowej*, t. 1, cz. 1, wyd. S. Askenazy, W. Dzwonkowski, Kraków 1918.
- Dembowski L., *Moje wspomnienia*, t. 1, Petersburg 1898.
- Dyaryusz Seymu Ordynaryjnego Pod Związkiem Konfederacyi Generalney Obojga Narodów W Warszawie Rozpoczętego Roku Pańskiego 1788*, t. 1, cz. 1–2, Warszawa 1790.
- Dyaryusz Tygodniowy Sejmu Grodzieńskiego Roku 1784*, Warszawa 1784.
- Falkowski J., *Obrazy z życia kilku ostatnich pokoleń w Polsce*, t. 1, 3, Poznań 1877.
- Fiszerowa W., *Dzieje moje własne i osób postronnych. Wiązanka spraw poważnych, ciekawych i błahych*, Warszawa 1998.

- Koźmian K., *Pamiętniki*, t. 2–3, Wrocław 1972.
- Koźmian K., *Ziemiaństwo polskie. Poema w czterech pieśniach*, Wrocław 1839.
- Magier A., *Estetyka miasta stołecznego Warszawy*, Wrocław 1963.
- Matuszewicz M., *Diariusz życia mego*, t. 1, Warszawa 1986.
- Niemcewicz J. U., *Mowa miana na obchodzie pogrzebowym Tadeusza Matuszewicza ministra skarbu itd.*, [w:] J. U. Niemcewicz, *Pisma poetyczne wierszem i prozą*, t. 11, Lipsk 1839.
- Niemcewicz J. U., *Pamiętniki czasów moich*, t. 1, Warszawa 1958.
- Ostrowski A., *Żywot Tomasza Ostrowskiego, ministra Rzeczypospolitej później prezesa senatu Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego, obejmujący spis wypadków krajowych od 1765 do 1811*, Paryż 1836.
- Potocki S., *Pochwała Tadeusza Matuszewicza, senatora kasztelana czytana na posiedzeniu Towarzystwa Królewskiego Przyjaciół Nauk przez Stanisława Potockiego, prezesa senatu w dzień uroczysty 3 maja 1820 w Warszawie*, [b.m.d.].
- z Potockich Wodzicka T., *Ze zwierzeń dziewczęcych, Pamiętnik Zofii z Matuszewiczów Kickiej 1796–1822*, Kraków 1910.
- Rys historyczny kampanii odbytej w roku 1809 w Księstwie Warszawskim pod dowództwem ks. J. Poniatowskiego*, Poznań 1869.
- Schulz F., *Podróże Inflantczyka. Z Rygi do Warszawy i po Polsce w latach 1791–1793*, Warszawa 1956.
- Volumina Legum*, t. 9, Kraków 1889.

Opracowania:

- Ajewski K., *Stanisława Kostki Zamojskiego życie i działalność 1775–1856*, Warszawa 2010.
- Aleksandrowicz A., *Izabela Czartoryska. Polskość i europejskość*, Lublin 1998.
- Aleksandrowicz A., *Różne drogi do wolności. Puławy Czartoryskich na przełomie XVIII i XIX wieku*, Puławy 2011.
- Bartoszewicz J., *Zamek bialski. Dzieje miasteczka. Obrazy z życia magnatów. Akademia bialska*, t. 2, Warszawa 1914.
- Bartoszewicz K., *Konstytucja 3 Maja. Kronika dni kwietniowych i majowych w Warszawie w r. 1791*, Warszawa 1906.
- Czubaty J., *Zasada „dwóch sumień”. Normy postępowania i granice kompromisu politycznego Polaków w sytuacjach wyboru (1795–1815)*, Warszawa 2005.
- Janeczek Z., *Ignacy Potocki marszałek wielki litewski (1750–1809)*, Katowice 1992.

- Kalenkiewiczówna A., *Rozkład partii Tyzenhauza na tle sejmików litewskich*, [w:] *Księga pamiątkowa historyków słuchaczy Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie 1923–1933*, Wilno 1933.
- Kalinka W., *Sejm Czteroletni*, t. 1, Kraków 1880.
- Krakowski B., *Oratorstwo polityczne na forum Sejmu Czteroletniego*, Gdańsk 1968.
- Kowecki J., *Posłowie debiutanci na Sejmie Czteroletnim*, [w:] *Polska i świat. Księga poświęcona Bogusławowi Leśnodorskiemu*, red. A. Zahorski, Warszawa 1974.
- Kraszewski J. I., *Polska w czasie trzech rozbiorów 1772–1799. Studia do historii ducha i obyczaju*, t. 2, Warszawa 1902.
- Królikowski B., *Wstęp*, [w:] *Diariusz życia mego*, red. M. Matuszewicz, t. 1, Warszawa 1986.
- Krzos K., *Z księciem Józefem w Galicji. Rząd Centralny obojga Galicji*, Warszawa 1967.
- Michalski J., *Sejmiki poselskie 1788 roku*, „Przegląd Historyczny”, 1960, t. 60, z. 3.
- Nawrot D., *Dominika Radziwiłła przypadki na polu chwały*, [w:] *Radziwiłłowie. Obrazy literackie. Biografie. Świadectwa historyczne*, red. K. Stępnik, Lublin 2003.
- Nawrot D., *Działania dyplomacji polskiej w Wiedniu w latach 1788–1792. Z dziejów stosunków polsko-austriackich w dobie Sejmu Czteroletniego*, Katowice 1999.
- Niesiecki K., *Herbarz polski*, t. 6, Lipsk 1841.
- Rostworowski E., *Ostatni król Rzeczypospolitej. Geneza i upadek Konstytucji 3 maja*, Warszawa 1966.
- Skowronek J., *Adam Jerzy Czartoryski 1770–1861*, Warszawa 1994.
- Skowronek J., *Matuszewicz Tadeusz*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 20, Kraków 1975.
- Stupnicki H., *Herbarz polski i imionopis zasłużonych w Polsce ludzi wszystkich stanów i czasów; ułożony porządkiem alfabetycznym na podstawie herbarza Niesieckiego i manuskryptów*, t. 1, Lwów 1855.
- Śliwiński A., *Powstanie kościuszkowskie*, Lwów 1939.
- Šmigelskytė-Stukienė R., *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštysės konfederacijos susidarymas ir veikla 1792–1793 metais*, Vilnius 2003.
- Tokarz W., *Ostatnie lata Hugona Kołłątaja (1794–1812)*, t. 2, Kraków 1905.
- Tracki K., *Ostatni kanclerz litewski. Joachim Litawor Chreptowicz w okresie Sejmu Czteroletniego 1788–1792*, Wilno 2007.
- Zienkowska K., *Stanisław August Poniatowski*, Wrocław 2004.